

11. OBDOBÍ KOJENECKÉ A BATOLECÍ

KOJENECKÉ OBDOBÍ

První rok života je nepřesně označován jako kojenecký věk (většina dětí ovšem **není kojena až do jednoho roku**). **Velmi rychlý vývoj** se v této vývojové fázi projeví proměnou jedince vybaveného na počátku jen minimálními kompetencemi (které mají spíše charakter vrozených dispozic k rozvoji určitého projevu) na úroveň **dětské osobnosti**, která je schopna **základního osamostatnění**. Na konci tohoto období dosáhne **dítě základní orientace ve svém nejbližším prostředí** a vytvoří si **k němu určitý vztah**. Vytvářejí se různé kompetence (lokomoce, komunikace apod.), které jsou základem pro další rozvoj jeho vzájemné interakce se světem.

Rozvoj poznávání závisí i na vývoji **motorických dovedností**. Významnějšími **mezníky** jsou v tomto směru:

- a) **Ovládnutí hlavičky** – jakmile dítě spolehlivě zvedne a udrží hlavičku (tj. zhruba ve **2. měsíci**), zvětší se **jeho zorné pole**, a tudíž i stimulační možnosti.
- b) **Úchop a manipulace s objekty** – ve **4 měsících** dovede dítě **uchopit hračku a strčit ji do úst**, tj. objevuje se **koordinace aktivity ruky a úst**. V **6 měsících** koordinuje dítě pohyby obou rukou, dovede si **hračku přendávat z ruky do ruky**.
- c) **Sezení** – v **7 měsících** dítě **samo sedí**, a tím se **obohacuje jeho pohled na svět**.
- d) **Počátky samostatné lokomoce** – v **10–12 měsících** začíná dítě **lézt**, a posléze udělá **první kroky**. Tím se **do značné míry osamostatňuje**, nemusí čekat, až mu **někdo žádoucí objekt přiblíží**.

Pohybový vývoj je významný pro **rozšíření podnětové nabídky**, její kvality a možnosti uspokojit zvědavost vlastní aktivitou. Dítě tak může lépe regulovat rozsah i intenzitu poznávání, aby odpovídala jeho potřebám. **Rozvoj motoriky a poznávacích procesů je ve vzájemné interakci: zvědavost a potřeba poznávat okolí podporuje rozvoj motoriky, motorické kompetence naopak umožňují rozvoj poznávání.**

POČÁTKY ROZVOJE ŘEČI

Děti mají vrozenou dispozici začít produkovat zvuky podobné fonémům již od 4. měsíce života. Tato aktivita, nazývaná **broukání**, má na počátku pouze **reflexní charakter**. Objevuje se i u **dětí vrozeně neslyšících**, ale protože není posilována zpětnou vazbou, tak **vyhasíná**. **Mezi 6. a 8. měsícem** začínají děti **žvatlat**, tzn. že **opakují určité, obvykle dost podobné slabiky**. **Motivace k rozvoji řeči je do značné míry dána potřebou udržet sociální kontakt**. Dítě si všímá, jak **lidé na jeho žvatlání reagují**, a tato zkušenost je za normální situace posiluje v přesvědčení, že je to **dobrý prostředek komunikace** (i když stále užívá pro iniciaci a udržení kontaktu také gest a úsměvu).

Ke **konci kojeneckého věku ztrácí žvatlání svůj repetitivní charakter** a děti začínají **kombinovat různé slabiky**. V této době může **znít už jako skutečná řeč**, má i obvyklou intonaci. Ke konci prvního roku života začínají děti používat **první slova, která mají nějaký význam** (i když často nepřesný a značně generalizovaný). **Schopnost porozumět řeči se objevuje dříve**. Děti rozumějí některým jednoduchým slovním výrazům **už v 8–10 měsících**. Jde např. o slovíčko **ne, nesmíš, dej či vlastní jméno**. To je zcela logické, **vždycky se nejprve objevuje pasivní způsob zvládnutí dovednosti**, tj. pochopení její podstaty, a teprve pak se **může rozvíjet její aktivní užívání**. **Význam slov je spojován nejen s jejich zvukovou podobou, ale i s pochopením kontextu situace a chování dospělých.**

Řeč, jakou mluví dospělí k malému dítěti, má své specifické znaky. Jde zřejmě opět o **vrozený mechanismus**, protože se tak dovedou chovat i lidé, kteří nemají s dětmi žádnou zkušenost a nic o jejich vývoji nevědí. Dospělí zpravidla mluví na malé děti **vysokým hlasem, pomalu, zřetelně artikuluji, užívají jednoduchých vět a jednoduchou gramatiku**. Svoje sdělení **několikrát opakují**. Takový řečový projev je účinným modelem, protože je **pro dítě srozumitelný a snáze udrží dětskou pozornost**. Je univerzální, **nezávisí ani na jazykové příslušnosti**. I to svědčí pro genetickou podmíněnost takového chování.

ROZVOJ SOCIALIZACE

Mezi 2. a 3. měsícem dochází k postupnému rozšíření zájmu dítěte i na vnější svět. To znamená, že dochází k přesunu z převážně kontaktní percepce na distanční, především zrakovou. Dítě začínají více zajímat různé vnější podněty a je zřejmé, že mezi nimi mají prioritu lidé.

Dítě, které se již „dívá do očí“ je považováno za **aktivního účastníka dialogu**, jemuž stojí za to se věnovat. **Opětování pohledu** je důkazem, že **dítě vnímá**.

Kojenec na konci 3. měsíce života **reaguje mimikou, respektive úsměvem**, na **přiblížení obličeje člověka**, který na ně mluví. O něco později, **ve 4 měsících** na něj reaguje ještě aktivněji: **živějšími pohyby a vlastním hlasovým projevem**. Lidský obličej se stává specifickým komplexním stimulem, vyvolávajícím typické reakce.

V tomto období se objevuje určitý, velmi specifický mechanismus sociálního učení. **Matka funguje v kontaktu s dítětem jako zrcadlo**: napodobuje jeho projevy, především mimické a vokalizační. Tímto způsobem mu poskytuje velmi **originální, zrcadlovou zpětnou vazbu** na takové úrovni, která je **pro dítě srozumitelná**. Důležité je také to, že se dítě naučí **sledovat matku a napodobovat její projevy**. Vytváří se zde **základ pro učení nápodobou** jako jednoho z nejvýznamnějších **mechanismů socializace**.

V této souvislosti se může objevit i učení na bázi **operantního podmiňování**: dítě např. **náhodně plácá ručkami o sebe a dospělý dá tomuto projevu určitý smysl**. Bude z toho hra na paci-paci. **Dospělí nad tím projeví radost**, která bude fungovat jako pozitivní zpětná vazba, jako **odměna**. Zkušenost s příjemným prožitkem bude dítě **stimulovat k dalšímu opakování této činnosti**. Učení v sociální interakci je posilováno oboustrannou pohodou a **uspokojením ze společné aktivity**.

BATOLECÍ VĚK

Batolecí věk zahrnuje dobu **od 1 do 3 let života dítěte**. Je obdobím, kdy dochází k výraznému rozvoji dětské osobnosti. Dítě tohoto věku se stává **samostatnějším, aktivním subjektem**. Charakteristickým znakem této fáze je **osamostatňování a uvolňování z různých vazeb, spojené s expanzí do širšího světa**. Je to **období tzv. první emancipace**, která je podmínkou dalšího vývoje. V této době se **postupně uvolňují vazby**, které měly v předcházejícím vývoji svůj význam (např. **specifická vazba s matkou**), ale nyní by byly na překážku dalšímu vývoji.

VÝVOJ MOTORICKÝCH DOVEDNOSTÍ

Rozvoj motoriky zahrnuje **všechny svalové skupiny**, především kosterní svalstvo a **svěrače**. Z psychologického hlediska jsou významné **dva druhy pohybu**:

- a) **Retence (udržení něčeho, setrvání někde)**.
- b) **Eliminace** (to znamená **tendence pustit, zahodit, opustit to, co už nechce nebo kde už nechce být**).

Důležitým vývojovým mezníkem, lokalizovaným do batolecího věku, je **schopnost ovládat vyměšování**. Pokud se této dovednosti učí v době, kdy je již **přiměřeně zralé**, tak mu, stejně jako jiná **svalová aktivita, přináší uspokojení**. Značná **sociální hodnota této dovednosti** je však **spojena s rizikem** (alespoň v naší kultuře tomu tak je), že dítě bude **nuceno k jejímu nácviku předčasně, případně nevhodnými praktikami**. **Nadměrná zátěž** v oblasti nezralé a nedostatečně zafixované dovednosti se může stát zdrojem **neurotizace**.

Motorický vývoj umožňuje samostatnější uspokojování potřeby stimulace. Možnost regulovat charakter stimulace, daná **schopností samostatného pohybu**, je pro batole nesmírně výhodná, protože mu umožňuje **aktivně ovlivňovat míru kontaktu s prostředím i jeho poznávání**. Dítě potřebuje takové **podněty**, které by je **nepřesytily svou nadměrnou dávkou, nenudily svou stereotypií** a zároveň byly alespoň **do určité míry srozumitelné**, tzn. aby nevyvolávaly strach svou nejasností.

ROZVOJ POZNÁVACÍCH PROCESŮ

Rozvoj poznávacích procesů se projevuje **proměnou přístupu ke světu, orientace v něm a změnou v chápání reality**. Tento vývoj lze hodnotit jako **symbolickou expanzi do světa**, která umožňuje uvolnění z

vazby na konkrétní manipulaci s aktuálně poznávanými objekty. Dítě **potřebuje poznat svět**, ve kterém žije, **potřebuje se v něm orientovat**. Zkušenost tohoto druhu **uspokojuje také dětskou potřebu jistoty a bezpečí**. Jistota spočívá také ve zjištění, že **svět je poznatelný a platí v něm určitá pravidla**.

Ke konci batolecího věku začíná být **jistota fixována na znalost pravidel funkce okolního světa**. Je založena na postupném **uvědomování řádu proměnlivosti okolního světa**. Pro dítě je **lákové poznávat svět a učit se pravidlům**, která zde platí. Získaná zkušenost, že tato pravidla platí trvale, usnadňuje i emancipaci dítěte. Na základě jejich znalosti lze **předpovědět, co se bude dít v následujících situacích**, je možné adekvátně reagovat a není třeba se obávat. V tomto smyslu **jde o uvolnění z vazby na aktuální dění, o anticipaci budoucnosti a počátek pronikání do širšího časového rozmezí**. Subjektivní výhodnost pravidel se někdy u batolat odrazí až ve zdánlivě **přehnaném lpění na stereotypech a rituálech**. Pro dítě jsou **předpokladem jistoty a bezpečí**. **Nadměrné ulpívání na stereotypu**, např. jídla, mytí, může být **výrazem zvýšené nejistoty či úzkosti**.

V souvislosti s rozvojem myšlení lze pozorovat i počátky **symbolické hry**. Batole se **odpoutává z vázanosti na realitu a používá pro svou hru symbolů**, které zastupují jiný, nepřítomný či nedosažitelný objekt, nebo mu **přidělují jinou roli** apod. Umožňuje dítěti, aby se tímto způsobem **vyrovnávalo s tlakem vnějšího světa, přizpůsobilo jej**, alespoň dočasně a touto formou, **svým potřebám**. Poslouží mu jako **prostředek k odreagování napětí**, které vzniká jako důsledek **subjektivně nezvládnuté situace** (které dítě nerozumí, je mu nepříjemná či ohrožující apod). V takové hře se objevují osobně prezentované zkušenosti dítěte, mnohdy už ve značně transformované podobě. **Ve fantazii je dítě pánem situace a příběh je takový, jaký ho potřebuje mít**. Podobným způsobem, i když už na vyšší úrovni, **zpracovávají svoje problémy také předškolní děti**.

ROZVOJ ŘEČI

Lidská řeč je symbolickým systémem, který užívá hlasových projevů a jejich kombinací k **vyjádření určitého významu (fakt, názorů a pocitů)**. Dítě je vybaveno **vrozenými dispozicemi k osvojení řeči** (Noam Chomsky, 1972) – **imprinting**. Řeč je **základním nástrojem sociálního přizpůsobení**. Dítě ji přijímá v konkrétní, hotové a konvencí dané formě. Oblíbenou aktivitou batolat je **hra s řečí**. Dítě s novou dovedností **různým způsobem experimentuje**, a tak ji také **rozvíjí** (například si pro sebe opakuje různé varianty určitého slova či slovního spojení). **V této době je řečová aktivita cílem i prostředkem zároveň**.

V batolecím věku se velmi rychle rozvíjí **sémantická složka řeči, tj. slovník dítěte**.

Ve **14–15 měsících** funguje jako verbální sdělení **jen jeden slovní výraz**, který je typický značně **širokým a nepřesně generalizujícím použitím**. Například slovo „**ham**“ slouží jako označení pro **veškeré věci k jídlu**, event. i pití a někdy dokonce i pro všechno, co se dá strčit do úst. Termín „**haf**“ označuje **veškerá zvířata** apod.

Přibližně **ve dvou letech**, tj. v polovině batolecího věku se dítě dostává na úroveň **dvouslovných sdělení**, tj. jakýchsi **primárních vět**. Jednoslovné věty velmi často označují **nějaký děj** (např. **hají** nebo **hačí**). **Raný řečový projev** je nazýván **telegrafický**, protože děti ve svém sdělení zjednodušují. Slovník dítěte je v této době **bohatý na podstatná jména**, ale dovede naznačit i vztahy mezi objekty a jejich další specifické znaky (tzn. že dítě začíná **používat slovesa a adjektiva**). Většina prvních sdělení zachycuje **zkušenost z pozorování světa**. Lze je akceptovat i jako **pokus orientovat se v něm a porozumět mu prostřednictvím verbálního popisu**.

První řečové projevy jsou **agramatické**. **Syntaktická složka řeči se vyvíjí dost pomalu**. Zdá se, že pro dítě je **důležitější obsah než forma sdělení**. Teprve **mezi 2. a 3. rokem** si děti osvojují **základy syntaxe**. V této době začínají užívat plurál, časovat, skloňovat apod. Starší batolata chápou smysl gramatických pravidel a navíc mají **potřebu tato pravidla až přehnaně dodržovat**. Batole např. umí skloňovat, ale klidně použije pravidlo platné pro jiný rod. Děti tohoto věku ještě **nemají plně rozvinutý jazykový cit**. (Například jeden dvouapůlletý chlapec říkal babičce, že chce **pohádku o pejskovi a kočičkovi**.)

ROZVOJ OSOBNOSTI

Důležitým zdrojem vývojové dynamiky je **rovnováha mezi potřebou emancipace, osamostatňování a potřebou stability, jistoty a bezpečí** (v krajním případě až stereotypu). Dítě se může osamostatnit jen tehdy, když je natolik zralé, aby mělo všechny, či alespoň většinu **potřebných kompetencí**. Jestliže je z **nějakého důvodu nemá**, potřeba emancipace se nevytváří a **převládne potřeba jistoty**, to znamená i větší závislosti. Dítě dá **přednost zachování současného stavu**. K útlumu emancipačního vývoje a preferenci závislosti může **vést i negativní zkušenost**. **Pasivita a závislost** jako preferovaný způsob řešení se může za určitých okolností stát **trvalejším rysem dětské osobnosti**. **Značný význam zde mají postoje rodičů**.

V batolecím období se u dítěte rozvíjí **vědomí sebe sama**. V této souvislosti se objevují **dva důležité mezníky**, které signalizují dosažení určité vývojové úrovně.

- a) **Separace od matky**, která je nezbytným předpokladem pro další osamostatňování a rozvoj vlastní identity.
- b) **Vznik potřeby sebeprosazení**, které může mít až charakter **negativismu**. Tato potřeba potvrzuje **změnu v oblasti sebeuvědomění**.

Sebeprosazování má dvě složky:

- a) **Varianta „Já sám“**, tj. **pokus o samostatnost, o vlastní řešení situace**. Tato tendence souvisí se **vzrůstajícím vědomím vlastních kompetencí** a s tím souvisejícím **uvolňováním ze závislosti**.
- b) **Varianta „Já chci“**. V takovém jednání se **odráží vědomí sebe sama jako aktivní a kompetentní bytosti**.

Negativistické projevy můžeme chápat jako **experimentování s vůlí**, která je zcela novou kompetencí, a **dítě si s ní hraje stejně jako s řečí či s motorickými dovednostmi**. Opakovaný **zážitek uspokojení nad mocí své osobnosti** posiluje jeho **sebevědomí**. (To jsou situace, kdy dítě **odmítá či naopak prosazuje jak určitou aktivitu, tak i její opak**. Vždy **prosazuje pravý opak než ostatní**.) Jestliže se jej zeptáme, **proč něco chce či nechce**, obyčejně **chybí odpověď**. Dítě **potřebuje prosadit vlastní variantu** a je mu často lhostejné, jaká je. Lze mluvit o **cvičné formální vůli**, jejímž **cílem je potvrzení sebe sama**.

Významným motivem, který se **ve vztahu dítěte ke světu** projevuje, je **potřeba vtisknout mu stopy své aktivity**, to znamená **svého „já“**. Potvrdit tak **hodnotu své osobnosti**, vybavené novými kompetencemi. Tato tendence souvisí s **rozvojem potřeby seberealizace**, která se projevuje **uspokojením z vlastních kompetencí a pronikáním do světa**, ale může mít také určitý sociální význam. Lze ji chápat i jako **sdělení o vlastní existenci**. Nelze-li **seberealizace dosáhnout jinak**, může mít **formu ničení**, které vypadá zdánlivě nesmyslně a nemotivovaně.

Dítě se **velmi dlouho označuje jménem**, zcela běžně říká, např. **Tomáš** bude papat. Dělá to dokonce i v době, kdy už **běžně používá ostatní osobní zájmena**. **Vlastní jméno** má pro ně význam **neoddělitelné součásti jeho osobnosti**, která je jen jeho. **Velice nelibě** se ho dotýká, když zjistí, že se **jiné dítě jmenuje stejně**. Vnímala to jako **ohrožení své vlastní identity**.

Rozvoj sebepojetí se projevuje i ve vztahu **k osobnímu vlastnictví**, které **batole považuje za součást sebe sama**. Ve **druhé polovině batolecího věku** začínají děti používat **přivlastňovací zájmena můj a tvůj**. Děti, které dosáhly této úrovně, mají větší tendenci **považovat určité hračky za svoje** a **bránit je vehementně před ostatními dětmi**. To znamená, že takto vymezené věci **chápu jako součást svého osobního teritoria** a v tomto smyslu jsou i **součástí jejich identity**. V batolecím věku je **vlastnictví chápáno jako trvalá charakteristika objektu**. Dítě považuje věc za svou, **i když ji právě nemá v ruce nebo ji nevidí**. V tomto případě **nejde o sobectví**, ale o vývojově podmíněný projev.

Součástí sebepojetí jsou různé role, které dítě získá. Tyto role mají některé specifické znaky: jsou **závislé a podřízené**, ale zároveň **emočně významné**, protože **staví dítě do středu pozornosti dospělých členů rodiny**. Jejich obsah je určován konkrétními postoji a **očekáváním nejbližších lidí**, převážně z okruhu široké rodiny. Jak hezky píše Z. Matějček, dítě je **tátův rošťák, mamčinino zlato, babiččina ovečka** atd.

Dospělí často dítěti říkají, co je, a tím přispívají k formování jeho identity, protože dítě jejich sdělení bez jakékoliv korekce přijímá.

NORMY CHOVÁNÍ

O **sociálních normách** získává dítě informace na dvou úrovních:

- a) **Dítě pozoruje skutečné chování lidí. Pokud se určité situace opakují, dítě si může zobecnit, jaká pravidla zde platí. Pozorované chování samozřejmě napodobuje, a tak své zkušenosti v daných podmínkách uplatňuje.**
- b) **Děti získávají informace o vhodném chování pomocí verbálního sdělení. Naučí se tak nejen, jaká pravidla v jeho světě platí, ale proč je dobré, aby platila právě tato pravidla. Požadované normy chování bývají běžné, i v té nejjednodušší formě, v jaké jsou prezentovány batoleti, verbálně interpretovány. To znamená, že rodič zároveň vysvětluje, proč se něco musí nebo nesmí – např. musíme být zticha, abychom nerušili jiné lidi, nesmíme jíst sních, abychom nebyli nemocní atd. Dítě takové normy přijme snadněji, pokud je verbální proklamace a reálné chování jiných lidí v souladu.**

Učení nápodobou umožňuje přejmout **hotový vzorec chování. Není třeba hledat řešení určité situace samostatně. Velmi často dělá totéž, co dělá někdo jiný, aniž chápe příčinu takového jednání. Teprve později pochopí podstatu různých situací i důvod účelnosti určitého jednání.**

Batole může **napodobovat i chování nežádoucí či vývojově dávno překonané. Jednou z těchto variant je tzv. regresivní nápodoba, kdy dítě dělá to, co jeho mladší sourozenec, napodobuje chování na nižší vývojové úrovni. Dítě se chová stejně jako jeho mladší sourozenec-kojenec, protože mu rodiče věnují více pozornosti. Starší dítě se touto situací cítí frustrováno a považuje za řešení problému napodobení takových projevů, které pozornost rodičů přitahují.**

Specifickou variantou napodobování je **identifikace. Identifikace znamená ztotožnění s někým, potřeba být jako on, a tudíž se chovat stejně jako on. Ke konci batolecího věku se děti začínají identifikovat se svými rodiči, obvykle s rodičem stejného pohlaví. Napodobují jejich chování, přijímají jejich postoje a hodnoty, protože chtějí být jako oni. Osvojují si tak hotové vzorce chování a hotová řešení problémů, jež jsou charakteristické pro identifikační model.**

Tendence k identifikaci souvisí s potřebou malého dítěte neztratit vazbu s citově významnou osobou. Chce být jako ona, aby si uchovalo její lásku, a tudíž i pocit bezpečí. Identifikace je obranou před nejistotou.

Ztotožněním s obdivovanou osobou, která má z jeho hlediska vysokou prestiž, se dítě určitým způsobem podílí na její významnosti. Nemusí se tudíž bát a být nejisté. Jeho vlastní identita se tímto způsobem obohacila.

Specifickou variantou je **obránná identifikace s osobou, které se dítě bojí. Eventuálně, kterou lze definovat jako autoritu, jež vyvolává respekt. Identifikace s takovou osobou spočívá především ve zvnitřnění hodnot a norem, které prezentuje. Dítě je přijímá za své vlastní a ony začínají fungovat, v tomto případě mnohdy až nadměrně, jako jeho vnitřní regulativní složka. V krajním případě může jít až o generalizované potlačení většiny vlastních nápadů. Nadměrně silné superego slouží jako ochrana před konfliktem s autoritou, s níž se dítě v rámci obranné reakce ztotožnilo.**

Děti jsou schopné **citového připoutání k oběma rodičům. Vztah k otci bývá zpravidla sekundární, a proto se v něm odráží zkušenost, kterou dítě získalo ve vztahu s matkou. Vztah s otcem se může stát alternativním zdrojem jistoty a bezpečí, ale i zdrojem stimulace. Může korigovat nepříznivé zkušenosti a kompenzovat neuspokojivý vztah s matkou.**

V tomto věku je významný i **vliv sourozenců. Malé děti stráví se svými sourozenci více času než s dospělými. Sourozenci mohou sloužit jako alternativní zdroj sociální stimulace, protože dítěti poskytují jiné zkušenosti. Prvorozené děti, které byly delší dobu zvyklé pouze na kontakt s dospělými, mohou**

považovat **sourozence za ohrožujícího vetřelce a žárlit na něho**. Avšak kromě pocitu ohrožení existují u dětí tohoto věku i jiné tendence, které vyplývají z **obecné potřeby sociálního kontaktu**. Již **děti starší 18 měsíců** chtějí být **aktivními partnery v jakékoli sociální interakci**, tedy i ve vztahu k malému dítěti. Pokoušejí se např. nějak **pomáhat, napodobovat chování matky**.

Starší batolata se ke svým **mladším sourozencům-kojencům** chovají **obdobně jako jejich rodiče**. Komunikují s nimi podobně zjednodušujícím způsobem, chovají se altruisticky, **pečovatelsky** apod. To je jedna z prvních možností, jak si **zkusit nadřazenou roli, pro malé dítě velmi vzácnou**.

Vztah k vrstevníkům bývá zpočátku málo diferencovaný. Závisí na **zkušenostech konkrétního dítěte se sourozenci**, které se přenáší i na **vztahy k cizím dětem**. Na **počátku batolecího věku** bývají **vrstevníci akceptováni stejným způsobem jako hračky či jiné objekty**. Postupně, pod vlivem zkušenosti, začne mít **hra s vrstevníky pro batolata větší přitažlivost**, někdy jí dají přednost i před hrou s dospělým. **Děti asi do 2,5 let** si hrají spíše **vedle sebe, než spolu – paralelní hra**, pak už jsou schopny i počátků spolupráce. Děti se **při hře vzájemně napodobují**, a tímto způsobem se učí na své vlastní, snadno dostupné úrovni. **Komunikují spolu a prožívají první konflikty**.